

Recensies

LEVINAS OVER CULTUUR

Dick van Biemen, *Het cultuurbegrip van Emmanuel Lévinas. Betrokkenheid op de transcendentie als metafysica van de cultuur*. Delft, Eburon, 2017, 475p., 38€, ISBN 9789463010931

Deze analyse van het cultuurbegrip bij Emmanuel Lévinas is de bewerking van een dissertatie. De auteur, Dick van Biemen (°1946), tegelijk beeldend kunstenaar en betrokken in de pastorale werking in Zeeland, ontdekte het inspirerende werk van Lévinas tijdens zijn theologische opleiding. Na zijn afstuderen aan de *Open Universiteit* werkte hij zijn monumentaal proefschrift uit onder leiding van de theoloog Frans Maas en de filosoof Inigo Bocken. Hij verdedigde dit werk in het najaar van 2017 aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Dit boek beperkt zich geenszins tot een herkauwen van wat Lévinas heeft geschreven. De auteur verstaat de kunst van het redeneren in dialoog en schenkt bovendien aandacht aan de cultuuromschrijvingen bij antropologen als Edward Burnett Tylor en Claude Lévi-Strauss. Ook schuwt hij geen uitweidingen in de geschiedenis van de wijsbegeerte van Plato tot Popper en van Aristoteles tot Heidegger. Tenslotte weet hij dat hij in het Nederlands taalgebied niet de eerste is die zich uitvoerig met Lévinas heeft ingelaten, vandaar zijn talrijke verwijzingen naar Theo de Boer, Roger Burggraave, Ad Peperzak, Marcel Poorthuis en Renée van Riessen.

De auteur verwerkt zijn onderzoek in vier delen van zijn boek. Na een inleiding waarin hij het oeuvre van Lévinas met kennis van zaken presenteert, ontplooit hij een heel uitvoerige exegese van twee teksten van Lévinas. Het gaat vooreerst om 'La signification et le sens', oorspronkelijk gepubliceerd in *Revue de Métaphysique et de Morale* (1964) en later opgenomen in *Humanisme de l'autre homme* waarvan Ad Peperzak een vertaling voor de Agora Editie verzorgde (Kok Agora, 1990). De tweede tekst is 'Détermination philosophique de l'idée de culture', opgenomen in *Entre Nous* (1991); ook hiervan bestaat een Nederlandse vertaling van Ab Kalshoven (*Tussen ons*, Baarn, Ambo, 1994). Van Biemen sluit zijn werk af met een evaluatie van het existentieel-metafysisch concept van cultuur aan de hand van enkele basisbegrippen uit het werk van Gottlob Frege, René Girard en Hannah Arendt.

In een eerste analyse exploreert de auteur via Frege, Husserl en Heidegger de concepten 'betekenis' en 'zin'. De grond van de zaak betreft uiteindelijk de

noodzakelijke aandacht voor de rol van de taal in de confrontatie met de wereldlijkheid als horizon waar de Ander zich manifesteert in zijn uniciteit, in de situatie waarin wat gegeven is en wat moet gebeuren om het levensavontuur gestalte te geven. Hier geschiedt cultuur waarin betekenis van tel is. Nu impliceert dit nog niet dat we de werkelijkheid van de cultuur kunnen bepalen aan de hand van een verzameling gedragingen, beweringen of objecten die betrekking hebben op de polis of de woning. Veeleer dienen we ‘cultuur’ te ‘definiëren’ aan de hand van expressies, zoals kunstwerken die we kunnen opvatten als de viering van het zijn die het oorspronkelijke wezen van de incarnatie uitmaakt. Nu volstaat zo’n omschrijving nog niet om een volledige definitie van cultuur te geven. Lévinas wil immers in elk geval verder gaan dan de horizon van een economische of egologische dominantie die aan de zogenaamde bevrediging van onze behoeften zou beantwoorden. De authentieke zin refereert niet aan een positie waarin ik als vertrekpunt mezelf neem, een ik dat slechts zou bestaan waarin het zijn omgeving tot het eigen singuliere bestaan zou herleiden.

Nu belet de positie van de *conatus essendi*, het zelf dat zich slechts in het eigen wil bestendigd zien, de wending naar de Ander. De kritische reflectie op de betekenis van de cultuur bevat uiteindelijk een waarschuwing tegen de al te eenzijdige oriëntatie van haar economische en technische manifestaties. Indien de cultuur slechts de expressie zou zijn van haar materiële activiteiten, dan zou de ethische en spirituele dimensie verborgen blijven. Hier vinden we de reden waarom Lévinas het belang onderstreept van de zin en de oriëntatie van de arbeid, niet als de manifestatie van een inspanning, van een vermogen of van een gratuite vitaliteit, maar als *liturgie*. Zij is in de echte zin van het woord ‘ethiek’ als de overschrijding van zichzelf om zich naar de Ander te richten. Het betreft in andere woorden een oriëntatie naar de Ander, een ethiek die ons met noodzakelijkheid naar de *epifanie*, als het verschijnen van het gelaat, voert. Op die manier is de arbeid als het liturgische werk de beweging van het Zelf/het zelfde naar de Ander/het andere, een beweging die nooit naar het Zelf/de zelfde terugkeert. Dit is de ware, concrete zin van het verlangen naar de Ander, een zin die we ook in de meest banale sociale ervaringen beseffen, althans als ze het gesloten karakter van het ‘zich-zelf’ en zijn particuliere ambities overschrijden.

Dick van Biemen herinnert er ons met Lévinas aan dat cultuur, wil zij een menswaardig gelaat vertonen, autonoom noch totalitair kan zijn. Wil zij daadwerkelijk ontsnappen aan de monsterachtigheid van het nihilisme, van het estheticisme en van het despotisme van de technologie, dan dient zij ten minste een voor-onderstelling te aanvaarden. Willen we de cultuur en de betekenis van haar uitingen kunnen beoordelen en evalueren, dan moeten we inzien dat ethiek en moraal niet tot de feitelijke eigenheid van de cultuur behoren, maar dat zij aan de cultuur voorafgaan.

Met deze stelling vooronderstellen we al een notie van transcendentie. Zodra we de werkelijkheid van de ethiek erkennen, aanvaarden we de getuigenis van een absoluut 'vooraf' dat buiten-wereldlijk is en tegelijk niet te herleiden valt tot welke culturele manifestatie ook. Vanuit het gezichtspunt van de wijsgerige reflectie maakt deze ontdekking een einde aan de loutere fenomenologie die zich beperkt tot de betekenissen van wat verschijnt. De overschrijding van een zuivere fenomenologie opent nu de deur voor een metafysica die zich realiseert dat het Absolute sporen nalaat.

De tekst 'La signification et le sens' biedt echter nog geen specifiek begrip van de eigenheid van de cultuur. Om echt door te dringen tot het levinasiaanse concept van cultuur onderneemt Van Biemen een nieuwe exegese, dit keer van de tekst 'Détermination philosophique de l'idée de culture'. Hierin herhaalt Lévinas de stelling dat de wereldlijke culturele expressies meestal vasthouden aan de ambitie om de existentiële bevrediging slechts in allerlei kennisvormen, technische vaardigheden en esthetische genoegens te zoeken. Om te ontsnappen aan de mystificatie van het louter immanente en aan de verleiding het Andere door het Zelfde te laten opslorpen, dienen we de authentieke oriëntatie van het menselijke bestaan als geïncarneerde existentie te onderkennen. Dit inzicht aanvaardt een 'aan gene zijde', een Oneindig dat ons leidt, een 'concretie' die aan het contingente voorafgaat. In dit perspectief impliceert 'incarnatie' tegelijk een ruimere draag- of reikwijdte van onze ontvankelijkheid. Het gaat dan om een spirituele sensibiliteit voor indrukken die het subject aanspoort zich uit te drukken, zich te begeven in expressies en uitingen die geen zelfstandige pretenties nastreven, maar die hun eigen heteronomie onderkennen. In zo'n culturele materialiteit of stoffelijkheid overschrijdt het anders-zijn van het zichzelf en van het Andere de zelfgenoegzaamheid van de technowetenschap en van *l'art pour l'art*. Op die manier ontdekken we niet alleen de metafysische bron, maar ook de transcendentale bestemming in en van ons cultureel leven dat als dusdanig een relatieve werkelijkheid blijft en dus vrij van verabsoluteringen moet blijven. Een denken dat, zoals de ecologische ideologieën en religies dat schijnen na te streven, voorstellingen van de cultuur maakt met de natuur als uitgangspunt of inspiratiebron, vindt bij Lévinas geen wijsgerige ondersteuning. Hij houdt die reductie van de betekenis van de cultuuruitingen tot de steeds aanwezige immanentie van de zich transformerende natuur voor een absurd axioma, de eigenheid van de mens onwaardig.

In het zelfde perspectief weigert Lévinas zich te onderwerpen aan het despotisme van de zelfhandhaving en zelfbepaling van de mens, de rechtvaardiging van zichzelf die in haar uiterste consequentie aanvaardt dat de mens eigenzinnig is en mag doden. Zoals Van Biemen goed aantoot, construeert Lévinas deze transcendentie niet als een abstracte gedachte, maar ziet hij haar als een praktijk,

een actualiseren van een ‘er-zijn’ voor de Ander. Nogmaals, in deze zin beperkt de cultuur zich geenszins tot allerlei wetenswaardigheden of tot een zich inlaten met kunst. Daarentegen is cultuur veeleer ethiek, toewijding, verantwoordelijkheid van de unieke mens voor de andere unieke medemens, de mens die weet dat hij zichzelf niet toebehoort. Het is die transcendentie die Lévinas, en Dick van Biemen met hem, op het oog heeft als hij denkt over een metafysica van de cultuur die ons, geformuleerd in religieuze bewoordingen, voert naar een idee van God als de Onkenbare die ons aan een uitnodigend spoor herinnert.

*

Dick van Biemen heeft ons een verhelderend werkstuk aangeboden, tegelijk grondig en verruimend. Hij toont aan hoe Lévinas ingaat tegen de vaak al te gemakkelijk geformuleerde opvattingen van cultuur die zich buiten de sfeer van de ethiek en de spiritualiteit situeren. Hier tracht hij in een authentiek denken te achterhalen hoe attitudes die aan de zelfbeschikking het volle pond betalen uiteindelijk uitmonden in een sfeer van macht, geweld en onderdrukking. Ethiek gaat vooraf aan beleidsprocedures, cultuur en politieke machtsstrijd tegen welk ‘isme’ ook. In de geest van Lévinas stelt Van Biemen hierbij dat ethiek niet kant en klaar ‘gemaakt’ wordt in de kerk, de collegezaal of in het parlement. ‘Het ethische moet gestalte krijgen binnen het maatschappelijk spanningsveld van economische schaarste, sociale ongelijkheid en psychologisch egoïsme. De ethiek als kritische begeleider van onze levenspraxis is daarmee een uiterst precaire kwestie, bezield en beleefd door de beperktheid versus overprikkeling van de fysieke zintuiglijkheid en metafysische desoriëntatie die daar niet zelden het gevolg van is. Waarmee het ethisch engagement nooit een neutrale en vrijblijvende kwestie kan zijn, maar een die ons steeds weer betreft in de intrige van *eigen* en *vreemd*, *lusten* en *lasten*, *vrijheid* en *verantwoordelijkheid* – en ten diepste: *licht* en *duister*, *goed* en *kwaad*’(446-447). In deze cultuuropvatting is ethiek waarlijk de eerste filosofie.

Jacques DE VISSCHER (Sint-Denijs-Westrem)

THEOLOGIE

Laurens Ten Kate & Marcel Poorthuis (red.), *25 Eeuwen theologie. Teksten. Toelichtingen*, Amsterdam, Boom, 2017, 739 p., € 39,90, ISBN 9789461059307

Jan Bor (red.), *25 Eeuwen westerse filosofie. Teksten. Toelichtingen*. Amsterdam, Boom, 2003 (2016), 548 p., € 41,50, ISBN 9789053528211